

Новий погляд на проблему

В. О. Горбик (Київ), П. І. Скрипник (Київ)

До питання про районування України

Однією з характерних рис життя сучасного суспільства України є звернення до своїх коренів, інтерес до вивчення історії рідного краю. Як уже не раз було в минулому, важливі зміни в суспільно-політичному житті країни викликали підвищену увагу до краєзнавчих досліджень, до джерел походження свого народу. Не стали винятком і нинішні суспільно-політичні зміни як в житті колишнього СРСР, так і молодой української держави. В цьому зв'язку хотілося б звернутися до розробки методологічних засад краєзнавчих досліджень.

Актуальність порушеної проблеми полягає також у тому, що останнім часом у засобах масової інформації, в політичних колах, в центрі і на місцях активно обговорюються питання державної структури України, права і повноваження центральних органів влади. Ці дискусії стали особливо зацікавленими після проголошення в 1991 р. незалежності України. Розпад Радянського Союзу, утворення на його теренах незалежних держав активізувало децентралістичні тенденції. Тому висвітлення порушеного питання з наукової точки зору, на думку авторів, викликає підвищений практичний інтерес.

Незважаючи на те, що термін «краєзнавство» дістав визнання в середині 20-х рр. і став вживатися замість терміну «батьківщинознавство», все ж до цього часу серед фахівців немає єдиної точки зору у визначенні цього терміну. На різних етапах розвитку історичної науки його тлумачили по-різному. Тому, з точки зору авторів, варто звернути увагу на зміст слова «край», щоб у подальшому можна було більш конкретно підійти до визначення терміну «краєзнавство».

Поняття «край» може вживатися в багатьох значеннях. В одному випадку під ним розуміють навколишні простори, в іншому — адміністративний район, область. Іноді — автономну республіку чи державу. Словник В. Даля дає тлумачення вказаного терміну як початок і кінець; межа, рубіж, грань, бік, сторона чи смуга, найближча до зовнішньої сторони; берег, країна; земля, область і народ¹. Словник української мови теж дає багатоваріантність цього терміну: 1) лінія, що обмежує поверхню чого-небудь, а також те, що прилягає до цієї лінії; 2) країна, вітчизна; 3) велика адміністративна одиниця².

В деяких краєзнавчих посібниках, зокрема в праці Ф. Т. Матвієнка-Гарнаги «Краєзнавство і краєзнавча робота», дається роз'яснення, що «вживання слова «край» припускає, очевидно, існування якихось меж. Які ж ці межі? Межі можуть бути видимі — зовнішні або внутрішні — приховані. ...Коли поняття «край» вживається у географії, то ... мають на увазі розглянути й вивчати якусь частину території, що на ній природниче життя зв'язане, залежить одне від одного, існування одного зумовлюється існуванням іншого... Коли в економічній географії вживають вираз «економічний район», то мають на увазі якийсь такий «економічний кулак», що подібно до краєвиду, живе своїм внутрішнім більш-менш незалежним життям від інших районів. ...Більша або менша самостійність і незалежність місцевості і сукупна вза-

емозв'язаність галузі життя його і зветься краєвидом, «економічним районом», а у краєзнавстві «краєм»³.

Деякі інші автори, зокрема І. Т. Прус, вважають, що територіальний аспект не є найістотнішою ознакою поняття «рідний край». «Визначальним моментом,— відзначає автор,— є соціальні компоненти — трудова діяльність і побут населення, традиції, суспільні відносини, духовні й матеріальні цінності»⁴.

Існують й інші точки зору. Зокрема, щодо поділу території за етнічними, природними, географічними ознаками тощо. Саме необхідність систематичного вивчення певної території (в нашому конкретному випадку — України) привело до вивчення її окремих економічних і політичних районів. У цьому зв'язку важливо розглянути історичні аспекти виникнення окремих районів України. Оскільки, починаючи з другої половини XVIII ст., переважна більшість території України входила до складу Російської імперії, а в радянський час — до СРСР, то розвиток територіального поділу України варто розглядати в контексті названих державних об'єднань.

Перші плани поділу європейської Росії на окремі господарські райони відносяться до XVIII ст. Саме в цей час починаються спроби розділити територію Росії на більш чи менш однорідні в господарському відношенні частини. Тоді особливого поширення набуло визначення широтних кліматичних зон. Карта країни була представлена у вигляді кількох широтних смуг, за якими розподілялись губернії Росії. Найбільш яскраво ця ідея широтної кліматичної зональності виражена в роботі С. І. Плещеева (1793), котрий поділяє Росію на три кліматичні зони: північну, середню і південну⁵. Значно далі йде К. Ф. Герман — перший професор статистики в Петербурзькому університеті і Академії наук, перший керівник Статистичного відділу Міністерства внутрішніх справ, автор капітальних праць із статистики. Вивчаючи народонаселення в різних кліматичних зонах, К. Герман вперше дає статистичний розподіл Росії по групах губерній. Він дійшов висновку, що «подібність є характерною ознакою статистики», яка не матиме місця, «коли всі держави будуть описуватися в загальних відношеннях»⁶. При цьому він пояснює необхідність порайонної характеристики країни: «Не можна зробити портрет, схожий чоловік на двадцять»⁷. К. Герман дає поділ Росії, поставивши перед собою завдання «розглянути успіхи народонаселення в різних кліматах». К. Герман, проте, вважає, що «поділ за градусами до цього предмета не має достатніх підстав, і тому варто зупинитися на «поділі, запозиченому з властивостей землі»⁸. На основі цього автор виділяє десять типів губерній, серед яких мають місце «малоросійські Російської і Польської України»⁹.

Значний вплив на розвиток районування Росії справили праці професора Петербурзького університету К. І. Арсенєва — засновника російської статистики. В основі його теорії лежить схожість губерній між собою за кліматом, якістю землі, тобто за сукупністю природних і господарських ознак, підібраних відповідно до принципу однорідності. Він вважав, що «кордони держави можна і потрібно розглядати в різних відношеннях: фізичному, комерційному, політичному і військовому; і щоб зробити висновки про щасливе або, навпаки, невигідне становище, яке посідає та або інша держава, її необхідно вивчати з різних точок зору. Часто невгоди в одному відношенні винагороджуються перевагами в іншому»¹⁰. Творчо розглянувши спроби своїх попередників поділити Росію на окремі економічні райони, він намагався побачити їх такими, якими вони були в його уяві,— з характерними кожному району географічними особливостями, природою, населенням і господарством.

Сприймавши ідею вивчення Росії за природно-історичними ознаками, К. Арсенєв в праці «Статистичні нариси в Росії» (СПб., 1848)

поділяє територію Російської імперії на 10 просторів — великих географічних і господарських районів і дає коротеньку характеристику кожного з них. Територія України входить до двох груп — п'ятої (Карпатський простір) і шостої (Степовий простір). Причому п'ятий простір К. Арсенєв поділяє на три частини: Західна Малоросія (Правобережна частина України), до складу якої були включені Київська, Волинська і Подільська губернії; Східна Малоросія (Лівий берег Дніпра), куди потрапили Чернігівська і Полтавська губернії; Російська, або Слобідська, Україна (Харківська губернія). До Степового простору автор відніс Катеринославську, Херсонську і Таврійську губернії.

В 1858 р. І. Сабуров в «Господарській карті Європейської Росії» запропонував поділити Росію на вісім місцевостей народного виробництва по відношенню до землеробства і промисловості¹¹. Взявши за основу географічне і кліматичне положення, а також специфічні особливості народонаселення, а звідси і різні прояви «народної діяльності», автор склав господарську карту, куди увійшли поряд з районами підрайони, не зв'язані з адміністративними кордонами (губернськими чи повітовими). Це була перша спроба поділити Росію не лише за природно-історичними, а й за господарськими ознаками. В 1871 р. в «Статистическом временнике» (Серія II, вип. I. С. 127—156) Центрального статистичного комітету П. І. Семенов в нарисі «Населеність Європейської Росії в залежності від причин, які зумовлюють розподіл населення імперії» ділить Європейську Росію, з включенням Польщі, Фінляндії і Кавказу, на 14 природних областей. Автор відзначає, що в основу поділу покладені ознаки, які характеризують клімат, родючість ґрунту, ступінь його вологості, розвиток промисловості, інтенсивність сільського господарства та історичні особливості, причому ці області не співпадали ні з губернськими, ні з повітовими кордонами. Проте прив'язка статистичного матеріалу до повітів змушувала користуватися останніми як найменшою адміністративною одиницею. П. Семенов підкреслював, що області складаються з місцевостей «скільки-небудь однорідних, в усякому разі відносно тих умов, які могли мати вплив на розміщення населення»¹².

В 1876 р. А. І. Васильчиков в своїй праці «Землеволодіння і землеробство» поділив Європейську Росію на вісім груп губерній чи смуг: 3 великоросійські, Новоросійський край, Малоросія, Південно-Західний край, Литва з Північно-Західним краєм і східні губернії. А. Васильчиков пояснює, що «перегрупування побудоване більше на господарських і землеробських міркуваннях, аніж на територіальних і географічних відмінностях»¹³. Він також відзначає, що «поділ на ці смуги не може бути повним», оскільки, наприклад, «чорноземна смуга від степової не відділяється ніякою помітною межею»¹⁴.

В 1893 р. Д. І. Менделєєв у праці «Фабрично-заводська промисловість і торгівля» запропонував свою систему поділу Росії на райони — «економічні краї», в основу яких були покладені кліматичні, етнографічні і економічні ознаки. На його думку, адміністративний поділ Росії на губернії і області, число яких (з Фінляндією) сягає 98, дуже подрібнений, тому для доступності огляду корисно, не відходячи від адміністративного поділу (за яким складаються всілякі статистичні зведення), групувати всі губернії на нечисленні економічні краї, обмеживши їх число¹⁵. В уявленні автора в Росії таких країв було 13. Зокрема, в Південний край (IX) були включені Катеринославська, Таврійська (Крим), Херсонська і Бессарабська губернії з центрами в Катеринославі, Сімферополі, Херсоні, Одесі і Кишиневі. До Південно-Західного краю (X) входили Подільська (головне місто — Кам'янець-Подільський), Волинська (головне місто — Житомир) і Київська (головне місто — Київ) губернії. Цей край, як відзначав Д. Менделєєв, становить «природний перехід від попередньої області (Бессарабії та Херсонської губернії) і від австрійських володінь Галичини, з одного бо-

ку — до справжньої Малоросії (XIII) і, при наявності болотяних частин Волинського Полісся, до Північно-Західних областей (XII), а з іншої — до Поліських губерній Росії, включаючи найдавніше з руських міст Київ, яке було першою столицею Стародавньої Русі¹⁶. Малоросійський край (XIII), вважає Д. Менделєєв, «містить густо населені губернії, які простягаються з заходу на схід і відмежовують Нову Росію (IX) від центральних хлібних губерній (XIV). Малороси чи «козаки» старого часу («хохли», як їх називає простий народ) населяють не лише Чернігівську, Полтавську і Харківську губернії, які утворюють описуваний край, але й численні місцевості східних областей, південно-західного краю; в XVII і XVIII ст. тут зосереджувалась діяльність цих корінних росіян, які були колись оплотом Росії від турецьких (переважно через Крим) і польських володінь»¹⁷.

І. Житецький, розглядаючи питання розселення українців, чи, як тоді їх називали, «малоросіян», на сторінках часопису «Київська старовина», вважав, що важко при тогочасному стані розвитку етнографії визначити межі розселення української народності. «З одного боку,— писав І. Житецький,— ні мовознавство, ні антропология, ні етнография не вказали ще всієї суми ознак, якими різко і беззаперечно малорос відмежовується не лише від великороса і білоруса, але навіть від поляка (в привісленському краї і Галичині), словака (в Угорщині) і т. ін.; з другого боку, в місцях суміжного поселення двох племен завжди одне плем'я вірається в межі іншого, і досить широко прикордонна смуга звичайно складається із змішаного населення»^{17а}. Єдиним критерієм, на думку автора, є статистичний матеріал, на основі якого можна прийти до висновку, що українці розселені на значній території — від Донецького гірського кряжу і гирла Дону на сході, до Карпатського хребта і Дністра на заході, від північних берегів Азовського і Чорного морів на південь, до Чернігово — Пінсько — Волинського Полісся на північ. Згідно із статистичними матеріалами І. Житецький розділив територію, яку заселяли українці, на шість смуг: 1) Північно-західна Південної Росії (Східна Галичина, українські повіти Люблінської губернії, Стрілецька і Гродненська губернії, Київська і Подільська губернії, крім повітів Балтського і Ольгопільського); 2) Південно-західна. Її відмінність полягає у тому, що, окрім євреїв, поляків і молдаван, значну її кількість становили українці (українські провінції Буковини, Балтський і Ольгопільський повіти Подільської губернії); 3) Північна смуга, окрім поляків і євреїв, відзначається наявністю в ній білорусів (Пінський і Мозирський повіти Мінської губернії); 4) Східна смуга, в якій, крім українців, основну частину населення становлять росіяни (Новозибківський і Стародубський повіти Чернігівської губернії, Костянтиноградський повіт Полтавської губернії, українська частина Курської і Воронежської губернії і війська Донського і Харківська губернія); 5) Північна смуга, яка визначається відсутністю переважної більшості будь-якої народності (Акерманський повіт Бессарабії, Херсонська, Катеринославська губернії і три північні повіти Таврійської губернії); 6) Центральна смуга (Полтавська губернія, крім Костянтиноградського повіту, і Чернігівська губернія, крім повітів Суразького, Новозибківського і Стародубського)^{17б}.

В 1896 р. А. Ф. Фортунатов в доповіді Вільному економічному товариству робить спробу підбити підсумки поділу Росії на економічні райони, яке здійснювалося на протязі XIX ст. Він, зокрема, відзначав: «Географічне питання поділу країни на райони має, безумовно, широке практичне значення. Розподіл різноманітних державних заходів на території країни повинен узгоджуватись з різноманітними місцевими особливостями, проте якщо взяти до уваги всі окремі інтереси окремих місцевостей, життя людського не вистачить на знайомство з цими інтересами; тому виявляється потреба, з точки зору державної адміністрації, звести місцеві особливості до небагатьох найважливіших ознак

і за наявності цих ознак поділити країну на порівняно великі частини, так звані райони»¹⁸. А. Фортунатов зробив спробу теоретичного обґрунтування методології поділу країни на економічні райони. Відзначаючи надзвичайну важливість цього процесу, він дає таке формулювання: «Районом слід називати точно визначену на карті частину земної поверхні, яка відрізняється від інших частин якими-небудь ознаками»¹⁹. Причому автор звертає увагу на точність меж району: «Вимога точності кордонів неминуче приводить нас до вимоги таких одиниць поверхні, кордони яких не викликають заперечень, тобто одиниць адміністративних — у нас в Росії губерній і повітів. Крім безсумнівності своїх кордонів, адміністративні одиниці в географії суспільного життя мають те значення, що саме до цих одиниць відносяться у нас кількісні масові спостереження над суспільним життям»²⁰. А. Фортунатов вважає, що при встановленні економічних (зокрема сільськогосподарських) районів повинні бути прийняті до уваги сукупність певних ознак, з яких найважливіші — клімат, родючість ґрунтів, демографічні дані, етнографічні ознаки населення, обсяги виробництва сільськогосподарської продукції тощо.

В зв'язку з тією обставиною, що автору не вдалось відійти від адміністративного принципу районування, він, як і його попередники, кінець кінцем, пропонує задовольнитись «геометричним розподілом», який відноситься до математичної географії, тобто градусами широти і довготи.

Значним кроком у вирішенні поставленої проблеми стали праці Д. І. Ріхтера, дійсного члена Російської Академії наук. В 1898 р. в доповіді, прочитаній на засіданні статистичної комісії Вільного економічного товариства, вчений запропонував свою систему поділу Росії на райони. Аналізуючи стан сучасних йому досліджень в галузі районування Росії, Д. Ріхтер прийшов до висновку, що здійснити «поділ країни на райони, який міг би задовольнити якщо не всіх, то більшість установ, і міг бути прийнятим за основу більшістю наукових робіт, ... не під силу одній людині»²¹. Тому головне своє завдання автор вбачав у виробленні основних ознак, на основі яких можна поділити країну на окремі райони. Д. Ріхтер вважав, що такими повинні бути дві групи ознак: природні й економічні. До першої належали: орографія і гідрографія країни, кліматичні умови, геологічна будова (мінеральні багатства), родючість ґрунтів, флора і частково фауна. До економічних ознак він відніс: щільність і етнографічні особливості населення, рід його занять, розподіл землі і користування нею, її продуктивність²².

Особливу увагу дослідник звернув на кордони і розміри районів. Він, зокрема, підкреслив, що кордони районів «повинні точно визначатись на карті, оскільки самі райони повинні становити цілком визначені частини поверхні подільної території. Ця умова змушує нас за кордони районів прийняти такі, які не підлягають сумніву, а такими саме є кордони адміністративних одиниць — губерній, повітів, волостей»²³. Щодо розмірів районів, то вони залежать від «вибору одиниці при поділі: район при губерньському поділі не може бути меншим однієї губернії, при повітовому — повіту. Бажано, щоб межа дрібності поділу не була дуже малою, оскільки в такому випадку втрачається значення об'єднання губерній в повіті»²⁴.

Виходячи з таких міркувань, Д. Ріхтер здійснив дворівневий поділ: погуберньський і повітовий з точними адміністративними кордонами. При губерньському поділі Д. Ріхтером визначені 16 районів (зокрема Малоросійський, куди увійшли Подільська, Київська, Полтавська, Харківська губернії; Ново-Російська, Бессарабська, Херсонська, Катеринославська, Таврійська). При повітовому поділі, якому віддавалась перевага, було встановлено 24 райони (зокрема Південно-Західний лісний, куди увійшли повіти Волинської, Київської, Чернігівської

губерній; Малоросійський — Подільської, Київської, Волинської, Полтавської, Харківської, Чернігівської; Новоросійський — Бессарабської, Таврійської, Херсонської, Катеринославської губерній.

В праці Д. Ріхтера вперше пропонується районування з детальною характеристикою ознак, покладених в основу поділу. В цьому вона була зовсім не схожа на праці його попередників, в яких методологічні питання поділу на райони, за винятком А. Фортунатова, відсутні.

Подальшим розвитком теорії районування стали праці А. І. Скворцова. Своє дослідження з даної проблеми він видав у вигляді доповіді, прочитаної в сільськогосподарському гуртку при Ново-Олександрівському інституті. В ній були викладені основні принципи поділу країни на окремі райони з метою їх подальшого вивчення. Не залишилися без уваги і питання управління. В основу поділу Європейської Росії А. Скворцов поклав природно-історичні ознаки. Він вважав, що вся економічна структура даного суспільства визначається природними фізико-географічними умовами країни²⁵. Тому для вивчення характеру району потрібне «перш за все вивчення його фізико-географічних умов, оскільки ці умови визначають характер району». А. Скворцов стверджував, що рівень господарського розвитку району «є також результатом впливу тих же фізико-географічних умов»^{26–27}. При цьому він розумів природні умови широко, вважаючи зовсім недостатнім зводити їх лише до ґрунту та клімату. Першорядними визначальними, з точки зору А. Скворцова, факторами є: 1) географічне положення, тобто широта і довгота; 2) висота над рівнем моря; 3) геологічна будова; 4) топографія місцевості²⁸. Під їх впливом формуються подальші фактори — похідні, «які безпосередньо і абсолютно точно впливають на землеробський промисел, але, разом з тим, в деякій мірі можуть видозмінюватися під впливом діяльності людини»²⁹. До них А. Скворцов відносить: 1) ґрунт; 2) клімат; 3) наявність лісів³⁰. Значну частину дослідження А. Скворцова займає характеристика районів з врахуванням їх природно-історичних і суспільно-економічних особливостей. В додатках, а також таблицях подаються відомості по кожному району за такими групами питань: 1) простір, населення і розподіл земель по угіддях; 2) розміщення населення по території; 3) розподіл земель за головними категоріями власників; 4) розподіл приватного землеволодіння за становим положенням господарів і розрядами; 5) надільні землі за розмірами на один двір^{30а}.

На основі природно-історичних особливостей А. Скворцов ділить Європейську Росію на 34 райони. Причому кордони районів мають повітовий поділ.

Таким чином, перелічені праці вказують на основні напрямки вивчення піднятого нами питання, показують, що в дорадянський час дослідниками був зроблений вагомий внесок в його розробку. Потреба дальшого економічного і політичного розвитку країни після громадянської війни викликала необхідність наукового обґрунтування закономірностей і історичної зумовленості поділу країни на окремі краї, області, регіони. В цей час основна увага приділялась поглибленому вивченню методологічних питань районування країни. Зокрема, ставилось питання встановлення кордонів між окремими районами (краями). Так, Б. Н. Книпович у своїй праці виділяє два головних моменти, які характеризують проблему: 1) визначення кордонів; 2) відмінність поверхні даного району від сусідніх за якими-небудь ознаками³¹. Він, зокрема, відзначає, що «більшість дослідників визнає (в усякому разі теоретично) неможливість встановлення точних кордонів. Ні економічні, ні, тим більше, природні ознаки не мають точних кордонів. В більшості випадків студійовані моменти різко виражені лише в центрі району і на межі непомітно переходять в інші»³². «Треба мати на увазі — продовжує далі дослідник, — що для більшості завдань районування суть справи полягає зовсім не у встановленні точних кордонів.

Важливо лише встановити область або центри посідання тієї або іншої ознаки, яка природно переходить в сусідні області переважання інших ознак» зз. В цій праці відзначається, що ^теоретично важко заперечувати проти неможливості точного проведення кордонів. В більшості будь-яка межа приблизна й умовна; лише у відносно рідких випадках ми можемо провести точну, різку межу між двома районами; переважно в тих випадках, коли межею служать природно-історичні відмінності, вододіл і т. д... Проте характерно, що дослідники, які теоретично визнавали необхідність встановлення району без точно визначених кордонів, практично повинні були давати і свої райони в певних (саме адміністративних) кордонах з^.

Автор праці вважає, що головним визначальним критерієм обгрунтованого поділу тієї або іншої території є вся сукупність факторів, які відповідають поняттю про зовнішнє середовище в найширшому розумінні цього слова, тобто широта і довгота, висота над рівнем моря, відстань від моря, геологічні умови, клімат, ґрунт тощо. Сюди ж відносяться група факторів, які зумовлюють саме господарське буття, тобто демографічних (щільність і розподіл населення, його склад і т. ін.). Тому, вважає автор, є <кбагато підстав віднести сюди такі фактори довільного характеру, як шляхи сполучення і засоби взаємовідносин. Не важко довести, що для цієї категорії ми вправі віднести і фактори, які стосуються земельної устрою. Нарешті, не можна тут не відвести певне місце і фактору історичному, в якому підсумовувались би особливості господарського минулого кожної області. Всі ці прив'язані до певного географічного простору постійні фактори і утворюють умови, загальні для всіх проявів господарської діяльності. Кожна конкретна сукупність цих постійних факторів, перебуваючи в постійному русі в певному напрямі, накладає певний відбиток на всякий прояв господарської діяльності, а звідси, і на весь уклад господарського життя. Таких характерних особливостей всього укладу господарського ми вправі чекати в межах території кожної країни стільки, скільки є своєрідних комбінацій місцевих загальних умов господарської діяльності. Такі частини ми і називаємо господарськими районами» ss.

Важливим етапом у методології районування, а в нашому випадку і проблеми визначення терміну скрай», стала праця В. П. Семенова-Тян-Шанського «Район і країна» (М., 1928). В ній дається тлумачення слова ^простір». Зокрема, під простором автор розуміє сукупність місць дії явищ фізичних або психічних. Розміри простору коливаються від безкінечно малих до безкінечно великих величин. Будь-які обмеження однаково губляться і у випадку, якщо воно безкінечно мале. і у випадку, коли воно безкінечно велике. На середніх же ступенях обмеження простору становить цілком реальні величини» зз.

Автор дає і класифікацію районування. Він, зокрема, вважає, що її треба здійснювати еза рухомими, нерухомими, напіврухомими, а також й за поверхневими і надровими ознаками. Можна класифікувати за ознаками: 1) фізико-географічними; 2) антропогеографічними; 3) економічними; 4) синтетичного районування і встановлювати універсальні райони, які практично використовуються у вигляді раціонів політико-адміністративних»з7. Причому В. Семенов-Тян-Шанський вважає, що ^економічно райони завжди були і будуть найменш міцними за інші» за, оскільки у них найбільше виражено рухомих ознак. В той же час вони завжди тим міцніші, чим сильніше в них переважає фізико-географічний момент. Тому останньому су всіх сумнівних випадках районування за наявності тих або інших ознак повинна віддаватись явна перевага і провідна роль» зз, ідеалом районування автор вважає <крайон універсальний, який вимагає при своєму встановленні найбільших пожертвувань ознак спеціальних. Універсальні райони встановлюються проникливим поглядом визначних географів і є в науці найбільш довговічними, оскільки навколо них, по суті, крутяться майже

всі схеми районів спеціальних, які визначають лише їх зовнішні кордони, але залишають в більшій або меншій недоторканності їх географічне ядро, до якого вони вільно чи невільно прив'язані»⁴⁰.

На закінчення автор висловлює свою точку зору на співвідношення географії і краєзнавства, визначаючи місце останнього в пізнанні навколишнього краю. «Якщо географія,— пише В. Семенов-Тянь-Шанський,— має за кінцеву мету вивчення в широких штрихах всієї земної поверхні і її можна порівнювати з величезним декоративним полотном, то краєзнавство детально вивчає лише один який-небудь визначений край і його можна порівняти з тонкою мозаїкою. Географія дивиться в телескоп, краєзнавство — в мікроскоп. Географія відображає результати своїх спостережень і узагальнень на картах дрібних масштабів, які охоплюють всю земну кулю або окремі великі її частини, а краєзнавство подає свої спостереження на дрібних картах великого масштабу, які охоплюють лише невеликі райони»⁴¹.

Виходячи з ґрунтовних досліджень, здійснених географами, економістами, істориками, фахівцями інших спеціальностей, можна прийти до висновку, що під поняттям «край» в історико-краєзнавчому плані слід розуміти певну територію, яка підлягає комплексному вивченню. Визначальними аспектами у визначенні територіальних меж кордонів краю слід вважати: 1) фізико-географічний, 2) економічний, 3) політичний, 4) етнічний. Причому найважливіше місце серед них посідає фізико-географічний як одна з найменш рухливих ознак при характеристиці історичного району.

Особливостями фізико-географічної будови України є її складна просторова диференціація. Геологічна будова і рельєф, клімат, води, ґрунти, рослинність і тваринний світ, перебуваючи в складному взаємозв'язку і взаємодії, утворюють природно-територіальні комплекси різного рангу. В основу фізико-географічного районування покладено ландшафтно-генетичний принцип. Суть його полягає в тому, що природно-територіальні комплекси та їхні межі визначають всебічним аналізом взаємозв'язку і взаємодії основних ландшафтоутворюючих факторів — сонячної радіації та внутрішньої енергії Землі, процесів, що відбуваються в літосфері, гідросфері, атмосфері та біосфері, а також природних компонентів — літогенної основи, земної поверхні, поверхневих і підземних вод, ґрунтів і біоти (рослинний і тваринний світ).

Найоб'єктивнішим методом виявлення підрозділів ландшафтно-географічної диференціації і обґрунтування схеми фізико-географічного районування є аналіз ландшафтно-географічної структури території, зокрема на підставі ландшафтно-географічної карти, яка відображає об'єктивно існуючу диференціацію природно-територіальних комплексів України, передаючи їх через систему класифікаційних одиниць: класи (підкласи), типи (підтипи), види (підвиди) ландшафтів. У межах України за спільністю морфоструктурних рис виділяють два класи ландшафтів: рівнинні й гірські. Рівнинні ландшафти об'єднують типи (мішано-лісові, лісостепові, степові) і підтипи, які виділяють за спільністю зональних ґрунтово-біокліматичних ознак. Гірські ландшафти представлені Карпатськими й Кримськими горами.

Прояв взаємодії ландшафтоутворюючих факторів і компонентів природного середовища та зміна властивостей географічного середовища мають зональний і азональний характер. Тому, щоб відобразити територіальну диференціацію географічного середовища на природні регіональні комплекси районування, виділяють зональні (пояс, зона, підзона) та азональні (окраїна, провінція, область, район) таксонімічні одиниці. Кожний регіональний комплекс має індивідуальну взаємопов'язану систему типологічних одиниць: типів і видів ландшафтів, місцевостей та властивих їм урочищ⁴².

Зона мішаних лісів охоплює північну частину України, становить 19 % території, за природними ознаками являє собою Полісся, яке в

свою чергу поділяється на шість фізико-географічних областей: Волинське, Житомирське, Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське та Мале Полісся. Лісостепова зона займає близько 34 % території України. Її південна межа проходить там, де глибокі чорноземи змінюються звичайними, що утворилися під різнотравно-злаковою рослинністю в умовах періодично-недостатньої зволоженості. В свою чергу, Лісостепова зона поділяється на Західно-Українську, Дністровсько-Дніпровську, Лівобережно-Дніпровську і Середньо-Російську фізико-географічні провінції.

Степова зона України, яка становить близько 40 % її території, простягається від південної межі Лісостепової зони до берегів Чорного та Азовського морів, на Кримському півострові — до підніжжя Зовнішнього пасма Кримських гір. За тепловим режимом, зволоженістю і умовами сільськогосподарського виробництва Степова зона поділяється на Північну і Південну підзони. Її межі визначаються зміною звичайних чорноземів, що утворилися в умовах несталого природного зволоження під різнотравно-типчакково-ковиловою рослинністю, південними чорноземами, які сформувалися в умовах значного дефіциту природного зволоження під типчакково-ковиловою рослинністю. Північну степову підзону поділяють на Правобережно-Дніпровську, Лівобережно-Дніпровську і Донську фізико-географічні провінції. Ділянка Південної степової підзони становить окрему Причорноморську провінцію, яка поділяється на вісім фізико-географічних областей: Дунайсько-Дністровську, Дніпровсько-Бузьку, Бузько-Дніпровську, Дніпровсько-Молочанську, Нижньодніпровську терасово-дельтову, Приазовську височину, Присивасько-Приазовську, Степову область Криму.

Гірські ландшафти України представлені українськими Карпатами та Кримськими горами. Українські Карпати являють собою середньовисокі гори з м'якими обрисами хребтів і куполовидними вершинами. У верхньому ярусі гір поширені вирівняні поверхні — полонини. Вони поділяються на сім фізико-географічних областей: Передкарпаття, Зовнішні Карпати, Вододільно-Верховинську, Полонинсько-Чорногірську, Мармароську області, область Вулканічних Карпат, Закарпатську низовину. Кримські гори складаються з трьох паралельних пасм, що поступово знижуються з півночі на південь. Положення Кримських гір у смузі переходу від помірного теплого поясу до субтропічного разом з особливостями рельєфу зумовлюють різноманітність їх клімату. За характером природних умов та особливостями господарського використання Кримські гори поділяються на дві фізико-географічні області: Гірський Крим та Південний берег Криму.

Особливістю окремих економічних районів України є те, що вони являють собою, з точки зору народного господарства, територіальні частини певної виробничої спеціалізації, які органічно пов'язані з іншими районами республіки. Територія України поділяється на три економічні райони: Донецько-Придніпровський, Південно-Західний, Південний. Для першого характерні великі запаси мінеральних ресурсів та родючість ґрунтів. Він становить найпотужніший індустріальний комплекс. На його території розміщені Донецький кам'яновугільний басейн, Криворізький залізорудний басейн, Нікопольське, Токмацьке та інші родовища марганцевих і залізних руд. На території Донецько-Придніпровського економічного району містяться великі територіально-виробничі комплекси — Донбас, Придніпров'я; великі індустріальні центри — Донецьк, Запоріжжя, Кривий Ріг. Для територіальної структури району характерні великі промислові вузли. Найбільші з них — Донецько-Макіївський, Горлівсько-Єнакіївський, Краматорсько-Костянтинівський, Луганський, Харківський, Маріупольський, Стаханово-Комунарський.

Південно-Західний економічний район — найбільший за площею і за населенням — виділяється як індустріально-аграрний район з роз-

винутим машинобудуванням. Його промисловими і культурними центрами є Київ, Львів, які разом з навколишніми містами утворюють потужні промислові вузли й міські агломерації. Можна назвати й такі міста, як Чернігів, Черкаси, Вінниця, Житомир. Південний економічний район виділяється розвинутим індустріально-аграрним комплексом, зокрема машинобудуванням. Велике значення мають морський транспорт і портове господарство. Значного розвитку досяг лікувально-курортний і туристський комплекс України, де розташовані численні здравниці — на Південному березі Криму, в районі Одеси, Маріуполя, Бердянська та ін. Найбільші міста — Одеса, Миколаїв, Херсон, Сімферополь, Севастополь, Керч, Ялта.

(Далі буде)

- ¹ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка.— СПб.— М., 1881.— Т. 2.— С. 184.
- ² Словник української мови.— К., 1973.— Т. 4.— С. 320—321.
- ³ Матвієнко-Гарнага Ф. Т. Краєзнавство і краєзнавча робота.— Харків, 1930.— С. 12—13.
- ⁴ Прус І. Т. Краєзнавство як засіб виховання радянського патріотизму.— К., 1983.— С. 7.
- ⁵ Плещеев С. И. Обзорение Российской империи в нынешнем ее новоустроенном состоянии.— СПб., 1793.— С. 15—17.
- ⁶ Герман К. Ф. Теория статистики.— СПб., 1815.— С. 78.
- ⁷ Там же.— С. 79.
- ⁸ Там же.
- ⁹ Там же.
- ¹⁰ Арсеньев К. И. Статистические очерки России.— СПб., 1848.— С. 2.
- ¹¹ Цит.: Никитин Н. Исторический обзор опытов разделения Европейской России на хозяйственные районы // Народное хозяйство.— 1920.— № 13—14.— С. 12.
- ¹² Там же.— С. 13.
- ¹³ Там же.
- ¹⁴ Там же.
- ¹⁵ Фабрично-заводская промышленность и торговля России.— СПб., 1893.— С. 19.
- ¹⁶ Там же.— С. 29.
- ¹⁷ Там же.— С. 30.
- ^{17а} Житецкий И. Смена народностей в Южной России (историко-этнографические заметки // Киевская старина.— 1883.— Т. 6.— № 5.— С. 1.
- ^{17б} Там же.— С. 1—5.
- ¹⁸ Фортунатов А. Ф. К вопросу о сельскохозяйственных районах в России // Труды Императорского Вольного Экономического общества.— 1896.— Т. 2.— Вып. 5.— С. 1.
- ¹⁹ Там же.
- ²⁰ Там же.
- ²¹ Рихтер Д. И. Опыт разделения Европейской России на районы.— СПб., 1898.— С. 3.
- ²² Там же.— С. 5.
- ²³ Там же.— С. 11.
- ²⁴ Там же.
- ²⁵ Скворцов А. И. Хозяйственные районы Европейской России — Вып. 1.— СПб., 1914.— С. 16.
- ²⁶⁻²⁷ Там же.— С. 26.
- ²⁸ Там же.— С. 14—15.
- ²⁹ Там же.— С. 14.
- ³⁰ Там же.— С. 15.
- ^{30а} Там же.
- ³¹ Книпович Б. Н. К методологии районирования.— М., 1921.— С. 5.
- ³² Там же.
- ³³ Там же.
- ³⁴ Там же.
- ³⁵ Там же.— С. 7—8.
- ³⁶ Семенов-Тянь-Шанский В. П. Район и страна.— М., 1928.— С. 9.
- ³⁷ Там же.— С. 24.
- ³⁸ Там же.— С. 25.
- ³⁹ Там же.
- ⁴⁰ Там же.— С. 26—27.
- ⁴¹ Там же.— С. 255.
- ⁴² Физико-географическое районирование Украинской ССР.— К., 1968.— С. 19.